ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԹԵՎԱԿՈՆՈՒՄԸ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՓՈՒԼԸ։ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ

XX դարի սկզբին ավարտվեց կապիտալիզմի անցումն իր զարգացման բարձրագույն ու վերջին աստիճանին՝ իմպերիալիզմին։ Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Եվրոպայի համար բավական ճշգրիտ կարելի է սահմանել այն ժամանակը, երբ հին կապիտալիզմին վերջնականապես փոխարինել է նորը. այս ժամանակը հենց XX դարի սկիզբն է»[1]։ Կապիտալիզմի թևակոխումն իմպերիալիզմի դարաշրջանը տնտեսության, արտադրողական ուժերի զարգացման, արտադրության ու իրացման մեջ մեծ տեղաշարժեր առաջացրեց։ Վ. Ի. Լենինը իմպերիալիզմը բնութագրում է հետևյալ հիմնական հատկանիշներով. «1) արտադրության և կապիտալի համակենտրոնացումը, որը հասել է զարգացման այնպիսի բարձր աստիճանի, որ ստեղծել է մոնոպոլիաներ, որոնք վճռական դեր են կատարում տնտեսական կյանքում. 2) բանկային կապիտալի ձուլումն արդյունաբերական կապիտալի հետ և այդ «ֆինանսական կապիտալի» բազայի վրա հիմնված ֆինանսական օլիգարխիայի ստեղծում. 3) ի տարբերություն ապրանքների արտահանումից՝ կապիտալի արտահանումն առանձնապես կարևոր նշանակություն է ստանում. 4) առաջ են գալիս կապիտալիստների միջազգային մոնոպոլիստական միություններ, որոնք բաժանում են աշխարհը, և 5) խոշորագույն կապիտալիստական տերությունների կողմից ավարտված է աշխարհի տերիտորիալ բաժանումը»[2]։

Տալով իմպերիալիզմի ընդհանուր բնութագիրը, Վ. Ի. Լենինը միաժամանակ նշում էր նրա առանձնահատկություններն առանձին երկրներում։ Անգլիական իմպերիալիզմը նա անվանում է գաղութատիրական, ֆրանսիականը՝ վաշխառուական, իսկ ռուսականը՝ ռազմաֆեոդալական։ Վերջինիս էությունն այն էր, որ Ռուսաստանում իմպերիալիզմն իր մեջ զուգակցում էր կապիտալիստական զարգացման նորագույն ձևերը՝ մոնոպոլիաներն ու բանկերը, ցարիզմի ու կալվածատիրական հողատիրության պահպանման հետ մեկտեղ։ Այլ կերպ ասած՝ Ռուսաստանում մոնոպոլիստական կապիտալիզմն ամբողջապես միա-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 259։

2 Նույն տեղում, էջ 354։

հյուսված էր ճորտատիրության մնացուկների և ինքնակալության բռնապետական ու ոստիկանական սանձարձակությունների հետ։

Ցարիզմն ու կալվածատիրական կարգերը մեծապես խոչընդոտում էին երկրի զարգացմանը, կաշկանդում նրա արտադրողական ուժերի առաջընթացը և բացասաբար ներգործում հատկապես գյուղատնտեսության վրա։ Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «ամենահետամնաց հողատիրություն, ամենավայրենի գյուղ՝ ամենաառաջավոր արդյունաբերական և ֆինանսական կապիտալիզմ»[3]։

XIX դ. 90-ական թվականների վերջին Ռուսաստանում արդյունաբերությունը վերելք ապրեց, բայց շուտով (1900—1903 թթ.) վրա հասավ ճգնաժամը, որի հետևանքով բազմաթիվ ձեռնարկություններ, չդիմանալով մրցությանը, փակվեցին։ 1900-ական թվականներին Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսության բազմաթիվ ճյուղերում երևան եկան նոր մոնոպոլիաներ, որոնք աճելով դարձան որոշակի ուժ։ 1906 թ. Ռուսաստանում արդեն կային 30 պաշտոնապես արձանագրված և համարյա այդքան էլ չգրանցված մոնոպոլիստական միավորումներ։ Ռուսական մոնոպոլիաների ամենատարածված ձևը սինդիկատներն էին, այսինքն՝ կապիտալիստական այնպիսի միություններ, որոնք ստեղծված էին ապրանքների համատեղ վաճառելու համար։

XX դարի սկզբին Ռուսաստանում աշխուժացան նաև բանկերը, որոնք ավելի ակտիվ գործունեություն ծավալեցին։ Նրանցից մի քանիսը միացան արդյունաբերական մոնոպոլիաներին, որի հետևանքով առաջ եկավ ֆինանսական կապիտալը։ Դրանցից էին Հյուսիսային, Ռուս-Չինական, Պետերբուրգի միջազգային, Ազով-Դոնի, Ռուսական առևտրաարդյունաբերական բանկերը և այլն։ Այդ բանկերը, միջոցներ տրամադրելով արդյունաբերական մոնոպոլիաներին, սկսեցին զեկավարել, հսկել ու հովանավորել դրանց գործունեությունը։ Ռուսական բանկերի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ նրանց միջոցների մեծ մասը պատկանում էր անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական և այլ երկրների բանկիրներին։ Դա պայմանավորված էր Ռուսաստանի տնտեսական հետամնացությամբ, որը երկիրը դնում էր կախյալ վիճակում օտարերկրյա կապիտալից։ Արտասահմանյան կապիտալիստներն օգտագործելով նրա հետամնացությունը, թափանցել էին ռուսական տնտեսության տարբեր բնագավառները և շահագործելով անմիջական արտադրողներին, հսկայական շափերի հասնող շահույթ էին ստանում։ Սեփական միջոցների պակասության պատճառով ռուսական կապիտալիստները շատ քիչ կապիտալ էին արտահանում ավելի հետամնաց երկրներ՝ Չինաստան, Պարսկաստան ու Թուրքիա։ Բայց, չնայած դրան, ռուսական մոնոպոլիստական միավորումները մասնակցում էին միջազգային կարտելների, սինդիկատների ու տրեստների կողմից իրագործվող աշխարհի բաժանմանը։

Վ. Ի. Լենինը ցույց է տալիս, որ իմպերիալիզմը մոնոպոլիստական, պարազիտային, փտող ու մեռնող կապիտալիզմն է, բայց միաժամանակ նշում է, որ այդ տեղի է ունենում առանձին երկրներում կամ տնտեսության առանձին ճյուղերում, իսկ «Ամբողջությամբ առած՝ կապիտալիզմն անչափ ավելի արագ է աճում, քան առաջ...»[4]։ Իմպերիալիզմի դարաշրջանում կապիտալիզմը Ռուսաստանում շարունակում էր զարգանալ և ըստ խորության՝ խորտակելով երկրի

3 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 16, էջ 515։

4 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 403։

կենտրոնական շրջաններում ֆեոդալական մնացորդները, և ըստ լայնության՝ ավելի ու ավելի իր հորձանուտի մեջ ներքաշելով կայսրության ծայրամասերը։ XX դարի սկզբին Ռուսաստանի գաղութները (Սիբիրը, Ղազախստանը, Միջին Ասիան, Կովկասն ու Անդրկովկասը) ունեին 17,4 միլ. քառ. կմ տարածություն, որը կազմում էր կայսրության ամբողջ տարածության 76,3%-ը և 33,2 միլ. բնակչություն՝ ամբողջ բնակչության 19,6 տոկոսը[5]։ Այդ շրջանների տնտեսական յուրացումն ընթանում էր երկաթուղիների կառուցումով։ 25 տարվա ընթացքում (1892—1917) Սիբիրում ու Միջին Ասիայում երկաթգծերի երկարությունն աճեց տասն անգամ (առանց Չին-Արևելյան երկաթուղու), իսկ բեռների տեղափոխումը (ներառյալ նաև Անդրկովկասը) 1902—1910 թթ. ավելացավ 81,7%-ով[6]։

Ցարական կառավարությունը երկաթուղային շինարարությունը եռանդով շարունակեց նաև Անդրկովկասում։ Արևելյան Հայաստանում 1899 թ. ավարտվեցին Թիֆլիս—Կարս, 1902 թ.՝ Ալեքսանդրապոլ—Երևան, 1908 թ.՝ Ուլուխանլու—Ջուլֆա, իսկ 1913 թ.՝ Կարս—Սարիղամիշ—Կարաուրգան գծերը։ Այդպիսով, շուրջ քառասուն տարվա ընթացքում (1871—1913), Անդրկովկասում կառուցվեց 2716 վերստ երկաթգիծ, որից 540-ը՝ Արևելյան Հայաստանում[7]։

XX դարի սկզբին երկրամասում ընդլայնվում էին նաև խճուղիները և բացվում նոր սայլուղիներ։ Առանձնապես մեծ նշանակություն ստացավ Երևան—Աղստաֆա խճուղին, որը Երևանի նահանգը կապում էր Անդրկովկասի երկաթուղային մայրուղու հետ։ Կովկասի փոխարքան իր հաշվետվություններից մեկում գրում էր. «Ճանապարհների օգնությամբ կատարվում է երկրամասի միանգամայն խաղաղ նվաճումը և նրա ներքաշումը համապետական կյանքի հունի մեջ»[8]։

Հաղորդակցության միջոցների բարեկարգումը զարկ տվեց Եվրոպական Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի միջև տեղի ունեցող ապրանքային շրջանառության վերելքին։ Երեք տարվա ընթացքում (1907—1910) միայն մեծ արագության բեռների աճը Անդրկովկասից Եվրոպական Ռուսաստան 337 հազար փթից հասավ 394 հազար փթի, իսկ հակառակ ուղղությամբ՝ 433 հազարից 550 հազար փթի։ Ռուսաստանից Անդրկովկաս էին ներմուծվում առավելապես մետաղյա ապրանքներ, մեքենաներ ու զանազան գործվածքներ, իսկ Անդրկովկասից արտահանվում էին հանքային հանածոներ և գյուղատնտեսական մթերքներ։

Ելնելով ռուս կալվածատերերի ու կապիտալիստների շահերից և ձգտելով ավելի արդյունավետ օգտագործել Անդրկովկասի տնտեսական հնարավորությունները, ցարիզմը ձեռնարկեց նաև այլ միջոցառումներ։ 1900-ական թվականներին ստեղծվեցին երկրամասի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության կարիքներն ուսումնասիրող տեղական կոմիտեներ, հիմնվեցին գյուղատնտեսական գործիքների պահեստներ, բացվեցին զանազան ուսումնարաններ, գյուղատնտեսական տարբեր կուլտուրաների աճեցման ու արմատավորման

---

5 Տե՛ս «История СССР», т. VI, М., 1968, стр. 307.

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 308։

7 Տե՛ս О. С. Балакян, Из истории формирования рабочего класса на строительстве дорог в Восточной Армении (*«Լրաբեր», 1975, № 3, էջ 89*).

8 «Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова», СПб., 1910, стр. 39.

փորձակայաններ, կազմակերպվեցին վարկային ընկերություններ, օրինակելի տնտեսություններ և այլն։

Անդրկովկասի տնտեսական կապերի ամրապնդումը Եվրոպական Ռուսաստանի հետ նպաստեց երկրամասի առաջընթացին։ Ադրբեջանում շարունակվեց նավթարդյունաբերության վերելքը։ Միայն հինգ տարվա ընթացքում (1905—1909) նավթի արտադրությունը 409925 հազար փթից հասավ 490.967 հազար փթի, իսկ արտահանումն անցավ ընդհանուր արտադրության 75 տոկոսից[9]։ Վրաստանում աճեց մարգանեցի արտադրությունը և 1901 թ. 22904 հազար փթի դիմաց 1907 թ. կազմեց 40.833 հազ. փութ[10]։ Ռուսաստանը տալիս էր աշխարհի ամբողջ մարգանեցի 34,8%-ը, որի 26,4%-ը արտադրվում էր Վրաստանում։

Զիսարաշը Երևանում

XX դարի սկզբին արտասահմանյան ու տեղական դրամատերերը, օգտվելով ցարական կառավարության հովանավորությունից, ավելի շատ միջոցներ ներդրեցին Անդրկովկասի տնտեսության մեջ և ստացան մեծ եկամուտներ։ Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ հայտնի էին շվեդացի Նոբել եղբայրները, ֆրանսիացի Ռոտշիլդը, անգլիացի Վիշաուն, Գետաբեկի պղնձահանքերում՝ գերմանացի Սիմենս եղբայրները, Ալավերդում՝ ֆրանսիացիները, իսկ տեղացիներից՝ Բաքվում աչքի էին ընկնում հայ կապիտալիստներ Մանթաշովը, Միրզոյան եղբայրները, Եղիազարյանը, ինչպես նաև Լիանոզովը, Ղուկասովը, Պիտոևը, Մայիլովը, Արամյանցը, Ավան-Յուզբաշևը, Թադևոսյանը, Դոլուխանովը, Մատուրյանը և ուրիշներ։ Վրաստանում ճանաչված էին արդյունաբերողներ Ադելխանովը, Էնֆիաջյանցը, Ալիխանովը, Խուրլարովը, Թայիրյանը, Բոզարջյանը, Կարապետյանը, Սողոմոնյանը և այլոք։ Էնֆիաջյանցը, Բոզարջյանը և

9 Տե՛ս «Краткий обзор коммерческой деятельности закавказских железных дорог по статистическим данным о перевозках пассажиров и грузов за 1910 г.», Тифлис, 1912, стр. 57, 62.

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70։

Սաֆարյանն ունեին Ծխախոտի, Ադելխանովը՝ կաշվի, Տեր-Հարությունյանը՝ կոշիկի գործարաններ։

XIX դ. վերջերին—XX դ. սկզբներին Ռուսաստանում բուրժուազիայի որոշ ներկայացուցիչներ իրենց անբավ հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար[11]. Մեկենասությունը տարածված էր նաև կովկասյան բուրժուազիայի շրջանում. այսպես, հայ կապիտալիստներ Մանթաշովը, Զուբալովը, Արամյանցը և ուրիշներ դրամազլուխ էին տրամադրել Ներսիսյան դպրոցի շինարարությանը, հիվանդանոց կառուցել Թիֆլիսում, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս ազգային թատրոններին, դպրոցներին և մշակույթի որոշ գործիչների։

Բացի հայ կապիտալիստներից, դարասկզբին երկրամասի բուրժուազիայի շարքերը համալրեցին նաև վրացական, ադրբեջանական և այլազգի դրամատերերը, որոնք արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում առաջնակարգ տեղ գրավեցին։ Օրինակ՝ Ճիաթուրայի մարգանեցի արտադրության մեջ հայտնի էին Գ. Զուբիանաձեն, Ի. Սիխուրալիձեն, Կ. Գաշեչիլաձեն, Դ. Գափրինդաշվիլին, Դ. Աբաշիձեն, Ի. Ներեթելին, Հ. Դադիանին[12]։ Բաքվում ադրբեջանական խոշոր կապիտալիստներ էին Մ. Նադիրը, Շ. Ասադուլաևը, Հ. Թաղիրը, Աշուրովը, Բունիաթովը և ուրիշներ[13]։

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը զգալի առաջընթաց ապրեց։ Մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին ամենից առաջ լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ։ Դեռ 1897 թ. Փարիզում հիմնված ֆրանսիական կապիտալիստների «Կովկասի արդյունաբերական և մետաղագործական ընկերությունը», որը լուրջ դեր էր խաղում Ռուսաստանի մետալուրգիայի ու ածխարդյունաբերության մեջ, «Ախթալայի հանքերի ֆրանսիական ընկերություն»-ից վերցրեց պղնձահանքերի ու գործարանի շահագործման իրավունքը և հիմնովին վերակառուցեց պղնձի արտադրությունը։ Այդ ընկերությունը տեխնիկական կատարելագործումներ մտցրեց, կառուցեց նոր գործարաններ, հնոցներ, կոնվերտորներ, օդամուղ պոմպեր և այլն։ 1900 թ. մի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Վերջին ժամանակներս օրինակելի է դառնում նաև Ալավերդու գործարանը, ուր հալումն այժմ կատարում են ոչ թե բուսական ածխով, այլ կոքսով և ամբողջ մեխանիզմները շարժման մեջ են դրվում նավթաշարժիչով... Վառարանների բոլոր մասերը բերված են մասամբ Ամերիկայից և մասամբ Եվրոպայից։ Դրանց մեջ կատարված հալումը տվեց շատ լավ արդյունք՝ ինչպես պղնձի քանակի ավելացման, այնպես էլ հատկապես վառելիքի ու ժամանակի կրճատման տեսակետից[14]։

Պղնձարտադրությունը բարելավվեց նաև Զանգեզուրում, ուր դեռ 1896 թ. Ա. Ա. Մելիք-Ազարյանցը կառուցեց «Սյունիք» պղնձաձուլական գործարանը, ներդնելով ամերիկյան ու ֆրանսիական սարքավորումներ և փայտի վառելանյութը փոխարինեց քարածխով։ Այդ վերակառուցումների շնորհիվ գործարանը

11 Տե՛ս «История СССР», т. II, М., 1965, стр. 204—205.

12 Տե՛ս Э. В. Хоштария, Очерки социально-экономической истории Грузии, Тбилиси, 1974, стр. 161.

13 Տե՛ս «История Азербайджана», т. 2, Баку, 1960, стр. 205, 435—436, 440.

14 «Кавказский календарь, на 1901 г.», отд. 3, стр. 80.